

Sémantická analýza metamorfného motívu ako nezaslúženého trestu v arcinaratívoch

Nikola Danišová

Oddelenie semiotických štúdií

Ústav literárnej a umeleckej komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Semantic Analysis of a Metamorphic Motive as an Undeserved Punishment in the Arch-narratives

Litikon, 2021, Vol. 6, No. 1-2, pp. 42-52

The presented paper focuses on the search for fundamental thematic algorithms of the motive of undeserved transformation of the human figure in culture-defining arch-narratives. Our ambition is to clarify the constitutive principles of the act of the protagonist's undeserved transformation on a transcultural and genre-heterogeneous material sample (preferably magical tales and myths) through intertextual and intercultural confrontation, i. e. to find out in which narrative situations and plot-motivic constellations of ancient narratives this type of metamorphosis occurs and whether it corresponds semiotically with the thinking and confessional characterization of individual communities (in cultural-historical contexts).

Keywords: classical narratives, semantic analysis, transformation

Telesný trest má v starobylých rozprávaniach rôzne podoby. Súčasťou, prípadne dôsledkom protagonistovho trestu (zaslúženého či nezaslúženého, resp. dočasného alebo trvalého) môže byť aj bytostná transformácia. Premena ľudskej postavy sa v arcinaratívoch vyznačuje sémanticky priezračnou symbolikou, preto má formu fyzického (viditeľného) trestu a postihuje telo trestanej postavy: buď zásadne mení jeho vonkajšiu podobu (kompletná somatická premena, napr. princ premenený na medveďa v slovenskej rozprávke *Trojruža*), alebo deformuje jeho určitú časť (čiastočná premena zovňajšku, napr. oslie uši kráľa Midasa). Strata pôvodného telesného vidu je spravidla spätá aj so stratou spoločenského statusu.

V arcinaratívoch nachádzame dva typy trestajúcej transformácie:

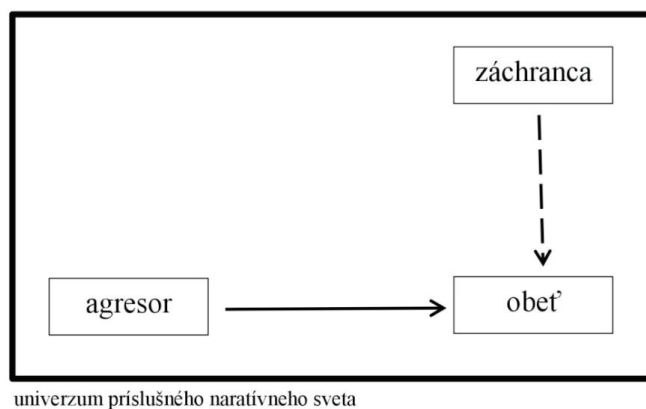
- 1) *Spravodlivá premena*. Protagonista je za vykonané hriechy, zločiny či priestupky zaslúžene trestaný odňatím ľudskej podoby a premenou na zviera, netvora, rastlinu, nerast atď.
- 2) *Nespravodlivá premena*. Bezúhonný a nevinný protagonista je nezaslúžene trestaný premenou do neľudskej (najčastejšie zvieracej) podoby.

V nasledujúcom výklade sa na selektívnej vzorke starobylých príbehov pokúsime o hĺbkovú sémantickú analýzu čarovnej metamorfózy, ktorá je dôsledkom nespravodlivého (nezaslúženého) trestu.¹

Invariantná štruktúra motívu nezaslúženej trestajúcej premeny

Z hľadiska logicko-príčinnej postupnosti rozprávania motív nespravodlivého potrestania/premeny pozostáva z dvoch invariantných sekvencií, ktoré predpokladajú existenciu schematicky sa opakujúcich funkcií konajúcich postáv – *agresora*, *obete* a *záchranca*. Ide o tieto sekvencie:

- 1) *Zaklätie/konflikt*. Agresor nezaslúžene trestá svoju obeť zaklätím do neľudskej (najčastejšie zvieracej) podoby.
- 2) *Vyslobodenie*. Záchranca vyslobodí obeť zo zaklätia a navracia jej ľudský zovňajšok.
- 3) Vzťahové osi medzi funkčnými rolami môžeme schematicky znázorniť nasledovne:

Obdĺžnik vyznačený hrubou čiarou zobrazuje hranice naratívneho sveta, ktorý sa riadi konštitučnou rozprávko-mytologickou antitézou dobro – zlo. V jeho univerze prebiehajú interakcie medzi funkčnými rolami konania: agresorom, obeťou a záchrancom (ten môže dodatočne plniť aj funkciu exekútora). Z hľadiska logicko-príčinných súvislostí môžeme vzťah medzi agresorom a obeťou, založený na osi záškodníctva, označiť ako dejotvorný a primárny (v schéme vyznačený plnou čiarou), pretože podmieňuje vznik ďalšieho, sekundárneho vzťahu medzi záchrancom a obeťou (v schéme vyznačený prerušovanou čiarou), ktorý je založený na osi pomoci.

V nasledujúcom výklade sa pokúsime podrobnejšie charakterizovať vymenované funkcie konajúcich postáv v príbehoch s motívom nespravodlivého trestu/premeny a cez to objasniť ich miesto v štruktúre sujetu, resp. sémantiku ich vzťahových osí.

Začnime postavou agresora, ktorý brachiálnym správaním voči obeti podnecuje vznik konfliktu v deji. Z hľadiska Proppovho funkčno-typologického rozdelenia konajúcich postáv vystupuje agresor v úlohe škodcu. V rámci Greimasovho modelu môžeme agresora klasifikovať

¹ Sémantickú analýzu motívu premeny ako spravodlivého trestu sme prezentovali už v predchádzajúcich prácach, preto sa jej na tomto mieste nebudeme venovať. Pozri napr. Danišová, 2018; Danišová, 2019.

ako typického protivníka, ktorý tvorí sémantický charakterový protipól k svojej obeti (pozri Greimas, 2002, s. 66). V arcinaratívoch stvárňuje agresora buď ľudská postava s čarovnou mocou (napr. v dánskej rozprávke *Kráska a kôň* zaklína princa na koňa macocha, v ruskej rozprávke *Biela kačička* premieňa čarovnú na kačku jej žiarlivá sestra), alebo typická nadprirodzená negatívna postava z folklóru kultúry, ku ktorej príbeh prislúcha, resp. v ktorej sa formoval: v kresťanskom kultúrnom okruhu môže plniť funkciu zaklínajúceho agresora bosorka (slovenská rozprávka *Služba u mačky*) alebo strigôň (dánska rozprávka *Tri labutie panny*), pre ruský folklór je zase typická postava černokňažníka Kosteja Nesmrteľného (*Žabka čarovná*), pre škandinávске rozprávky postava obra (*Na východ od slnka, na západ od mesiaca*) atď.

Agresor, ktorý premieňa nevinnú obeť do neľudskej (najčastejšie zvieracej) podoby, disturbatívne vstupuje do jej (fiktívneho) života a jeho záškodnícke konanie má dlhodobé, často fatálne následky: prečarením do zvieracej podoby obeť stráca ľudský vzhľad aj spoločenský status, je vykorenená zo svojho prostredia. Z hľadiska charakterovej typológie postáv preto môžeme agresora klasifikovať ako disturbatívnu, ale aj ako osudovú postavu („osudová postava je taká, ktorá zásadným spôsobom ovplyvní nejakú postavu a na dlhší čas určí jej osud“ / Všetická, 1986, s. 26/). Agresor môže obeť premeniť do takej podoby, ktorá buď korešponduje s jej hodnotným vnútom (premieňa ju na elegantne, resp. nevinne a milo pôsobiace zvieraťá ako labuť, kačka, holubica a pod.), alebo je s ním v charakterovej kontradikcii (zaklína ju na démonické, nebezpečné alebo vizuálne odpudzujúce zvieraťá ako medveď, diviak, had, žaba a pod.).

V našej výskumnej vzorke arcinaratívov sme zaznamenali dve príčiny, pre ktoré agresor trestá/premieňa svoju obeť:

- Závistlivý agresor prečarúva obeť do neľudskej podoby za jej výnimočné vonkajšie alebo vnútorné kvality: je nevidane krásna, láskavá, trpezlivá, čestná, statočná či inak obdivuhodne nezvyčajná. V takomto prípade sú agresor a obeť rovnakého pohlavia a ich vzťah je konkurenčný. Na konkrétnej figurálnej osi môžu napríklad vystupovať v pozíciách macocha (agresor) – krásna mladá panna (obeť), starší zlý brat (agresor) – mladší cnostný brat (obeť).
- Agresor často zaklína/trestá obeť aj preto, aby ju mohol vydierať sobášom, resp. sa mstiť za to, že obeť odmietla ponuku na sobáš. V takomto prípade sú agresor a obeť opačného pohlavia. Rozprávač zobrazuje agresora a obeť buď na figurálnej osi čarodejník (agresor) – krásna panna (obeť), alebo na figurálnej osi čarodejníca (agresor) – švárny mládenec (obeť).

Z hľadiska Proppovho funkčného rozdelenia postáv môže obeť vystupovať ako tzv. postihnutý hrdina (napr. v grimmovskej rozprávke *Janko Jež* je hlavný hrdina nezaslúžene zakliaty na ježa), alebo ako tzv. hľadaná osoba (napr. nespravodlivo zakliaty muž v slovenskej rozprávke *Hadogašpar* sa v určitom momente príbehu stráca z recipientovho dohľadu a rozprávač sa sústreďuje na konanie jeho manželky, ktorá po ňom pátra v čarovnej krajine a podstupuje nebezpečné skúšky).

V súvislosti s nezaslúženým trestom je pravidlom, že obeť nedokáže svoje zaklätie sama zvrátiť. Do deja preto vstupuje postava, ktorú sme nazvali *záchrancom*. Primárnou úlohou záchrancu je vyslobodiť obeť spod jarma trestajúcej transformácie. Záchranca oslobodením nevinné obete navracia do naratívneho sveta stratenú rovnováhu a v súlade s ideológiou „obrazu sveta“ čarovnej rozprávky šťastlivo ukončuje dej.

V pozícii záchrancu vystupuje najčastejšie manžel/-ka alebo milý/-á obeť. Ak je záchrancom ženská postava, z hľadiska Proppovho rozdelenia konajúcich postáv spravidla vystupuje ako hrdina-hľadač a zakliaty muž-obeť ako hľadaná osoba. Napríklad v poľskej rozprávke *Zakliaty mládenec* plní funkciu záchrancu krásna dievčina, ktorá v širom svete hľadá svojho muža zakliateho na mokré poleno. Ak vystupuje vo funkcii záchrancu muž, vždy je pomocníkom a vedľajšou postavou. Hlavnou postavou je zakliata žena-obeť. Napríklad v ruskej rozprávke *Biela kačička* sa manžel obeť objavuje len v úvode ako vedľajšia postava a napokon vo finále, keď nadobúda funkciu záchrancu – svoju manželku spozná aj napriek tomu, že je prečarená na kačku, a tým jej navráti ľudskú podobu.

Agresora (ako činiteľa *trestajúcej* transformácie) a záchrancu (ako činiteľa *oslobodzujúcej* premeny) môžeme označiť za dynamické, aktívne postavy – agensov; pasívnu obeť za paciensa.

S cieľom demonštrovať vyššie uvedené hypotézy o morfológickej štruktúre nezaslúženého trestu sa v nasledujúcom výklade interpretačne zacielieme na motivickú látku ATU 403 Čierna a biela nevesta, ktorá pre svoju starobylosť a geograficko-kultúrnu rozšírenosť tvorí v celosvetovom folklóre materiálovo bohatý okruh príbehov. Pevnou súčasťou jej invariantnej sujetovej osnovy tvorí motív nezaslúženej premeny, okrem iného sa vyznačuje aj žánrovou variabilitou a sklonom vstrebávať, resp. kontaminovať príbuzné motivické látky.

Nezaslúžená transformácia ako prostriedok na odstránenie konkurencie v motivickej látke ATU 403 Čierna a biela nevesta

Podľa slovenskej folkloristky Viery Gašparíkovej príbehová látka ATU 403 Čierna a biela nevesta pochádza z krajín okolo stredozemného mora (Filová – Gašparíková, 2002, s. 716). Presné obdobie vzniku motivickej látky nie je známe, no súčasťou jej invariantnej sujetovej osnovy sú aj veľmi staré prvky, napríklad magické dary krásy, ktorými je hrdinka obdarovaná – keď sa smeje, vykvitne jej z úst ruža a pod. Nachádzajú sa napríklad už v budhistickej kanonickej knihe *Tripitaka* z 3. stor. n. l. (ibid., s. 716).

Hlavnými aktérkami tejto motivickej látky sú dve ženské postavy stojace proti sebe v charakterovej aj vizuálnej opozícii: staršia zlomyseľná a telesne nepríťažlivá žena zo závesty ubližuje krásnej a cnostnej mladej dievčine, aby pre seba alebo pre svoju škaredú dcéru získala jej bohatého (často kráľovského) manžela. Najčastejšie je konflikt zobrazovaný na figurálnej osi zlá starena/čarodejnica – panna, objavujú sa však aj konfigurácie zlá sestra – dobrá sestra, macocha – pastorkyňa.²

V rámci našej funkčnej matrice konajúcich postáv v motíve nespravodlivého trestu/premeny môžeme zlú ženskú postavu, ktorá tyranizuje nevinné, devótné pôsobiacie dievča, nazvať agresorkou. Rozprávač vyjadruje jej skazený charakter prostredníctvom priamej deskripcie: „starší sestra ji [mladšiu sestru – pozn. a.] neměla v lásce [...] srdce měla plné zášti a krutosti“ (Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1984, s. 98), alebo v niektorých ukázkach využíva na umocnenie ženinho škaredého vzhľadu aj prirovnania a hyperbolizáciu, ktoré vyvolávajú

² Konflikt sa najčastejšie odohráva medzi ženskými postavami, existujú však aj príbehy, v ktorých vystupujú proti sebe mužskí protagonisti. Napríklad v českej rozprávke *O Štenbergovi* žiarliví bratia premienia hlavného protagonistu na slávika, v tibetskom príbehu *Dvaja bratia* zase zlý brat svojho súrodenca zmrazí (t. j. pretvorí jeho telo). V oboch príbehoch starší bratia-agresori závidia mladším bratom-obetiam dedičské právo na trón a krásnu manželku. V tomto type naratívov sme však nezažnamenali v úlohe agresora otčima, ani zlého starca/čarodejníka.

dojem komickosti: „Pán už dlho vyčkával. Keď voz prišiel, bežal mu oproti a povedal ma-cochinej dcére, aby sa zasmiala. Ale videl iba zažltnuté zuby. A keď sa česala, padali jej z hlavy vši. Potom si mala umyť ruky. Ale pritom jej odpadávali celé pagáče špiny“ (Krásna sestra, in: *Smolný Petr*, 1975, s. 76). V našej výskumnej vzorke nachádzame aj ukážky, v ktorých pôsobí agresorkin opis, prípadne opis jej vlastnej dcéry odpudivým dojmom: „Její vlastní dcera byla ošklivá jako noc, měla pouze jedno oko“ (Bratříček a sestřička, in: Jacob a Wilhelm Grimmové: *Pohádky*, 1988, s. 24).

Naproti tomu postava nevinného, týraného dievčaťa (obeť) je predstavovaná ako bytosť dokonalá po všetkých stránkach. Rozprávač na zdôraznenie jej telesnej a duševnej atraktivity dominantne využíva predovšetkým poetické, krásu vyjadrujúce prirovnania: „Carevna byla krásna jako břízka na palouku, bělolící, kadeřavá, k lidem upřímná a laskavá. Všichni ji milovali, všichni ji zbožňovali“ (Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1984, s. 98); „Dievča bolo veľmi krásne. Keď sa zasmialo, vykvitla mu z úst ruža, keď si česalo vlasy, padali mu z hlavy zlaté hviezdy, a keď si umývalo ruky, vinuli sa mu zlaté perly okolo zápästia“ (Krásna sestra, in: *Smolný Petr*, 1975, s. 74); „po první ženě měl [bohatý muž – pozn a.] jednu jedinou dceru, tichou jako anděl, dobrou jako chléb, že v celém okolí takové nebylo, a přitom byla krásna jako lesní víla, vysoká jako jedle štíhlá jako prut, růžová jako jablíčko a v obličeji bílá jako horská lilie“ (Zlá macecha, in: *Srbské lidové pohádky*, 1959, s. 147).

Zhrňme binárnu sémantiku figurálnej dvojice agresorka – obeť prostredníctvom prehľadnej tabuľky:

Agresorka (starena, macocha, zlá ne/vlastná sestra)	Obeť (panna, pastorkyňa, mladšia ne/vlastná sestra)
škaredá	krásna
stará	mladá
neploďná	plodná (počas deja porodí krásne deti)
nenávisťná	milujúca
krutá	nežná
závistlivá	skromná
hašterivá	pokorná
agens	paciens

Postava devótné pôsobiacej krásnej panny predstavuje kontradiktórny opak hašterivej stareny a jej hlúpej, škaredej dcéry. Svojimi predispozíciami stelesňuje hodnotový ideál ženstva starovekej, stredovekej aj novovekej európskej kultúry. Ako dokonalá „ašpirantka“ na vzornú manželku predstavuje pre zvyšné ženské postavy v príbehu silnú konkurenciu. Svadba s kráľom sa tak stáva katalyzátorom konfliktu a indikuje blížiaci sa agresorkin útok: „Náramně sestře záviděla [manželstvo s kráľom – pozn. a.] a se zlostí pozorovala její štěstí“ (Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1984, s. 98); „počkej ty nezdárnice, však takhle se nebudeš mít jenom ty, hned zítra se tak musí mít i moje dcera“ (Macecha a pastorkyně, in: *Srbské lidové pohádky*, 1959, s. 147) atď. Uzavretie výhodného manželstva v minulosti predstavovalo pre ženu existenciálnu zábezpeku a udržanie, resp. pozdvihnutie sociálneho statusu. Žena, ktorá, ako sa ľudovo

hovorí, „zostala na ocot“ či „starou dievkou“, bola objektom výsmechu svojho okolia a predstavovala ekonomickú záťaž pre svoju rodinu. Ženina túžba po výhodnom vydaji sa tak odrazila aj v naratívnych svetoch (nielen) kúzelných príbehov.

Napätie medzi agresorkou a jej nenávidenou obeťou vyvrcholí v momente, keď rozprávač nechá zo scény odísť mužskú postavu (kráľovský manžel, bohatý nápadník), ktorá drží nad obeťou „ochrannú ruku“. Najčastejším dôvodom jeho odchodu je vojna alebo vycestovanie do ďalekých krajín za obchodom. Agresorka v tejto chvíli aktívne zasahuje do deja a odstraňuje konkurenciu tak, že dievčinu buď premení na zviera, t. j. ukončí (symbolicky zničí, usmrťí) jej doterajšiu ľudskú existenciu, alebo ju zavraždí a ona sa po smrti premieňa na éterickú, zvyčajne vodnú bytosť.

Obeť je najčastejšie premieňaná na nevinné pôsobiacie zvieratá, obzvlášť na vtáky (labuť, kačka, slávik a i.): „Dievča sa nahlo z voza a macocha ju sotila do rieky. Tam sa dievča premenilo na kačku a odletelo.“ (Krásna sestra, in: *Smolný Petr*, 1975, s. 76); „Mladá carevna se naklonila nad potokem, ale sestra ji udeřila mezi lopatky a řekla: ‚Pluj po vodě jako bílá kachnička!‘“ (Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1984, s. 99). Vymenované živočíchy, na ktoré je obeť proti svojej vôli premieňaná, sa vyznačujú krehkou stavbou tela a štíhlou, elegantnou (labuť, kačka) či útlo-rozkošnou (slávik) siluetou. Novonadobudnutá podoba obete tak koreluje s jej nevinným vnútrom a telesnou krásou, čím rozprávač markantnejšie vyjadruje nespravodlivosť trestajúcej premeny. Narátor tiež vyzdvihuje milosť a neškodnosť zvieratá submisívnym, krotkým správaním a deminutívnym opisom: „carevna se pustila po vlnkách jako bílá kachnička, bělounká kachnička s červenýma nožkama“ (Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1984, s. 100); slávik bol „taký krotký, že sa dal ľahko chytiť, prítulne zobkal“ (O Štenbergovi, in: *Strieborná kniha rozprávok*, 1988, s. 61); „car vyběhl na dvůr, chtěl kachničku chytit. Ta od něho neodlétla, sama mu vběhla do ruky“ (Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1984, s. 104) atď. Zvieratá, na ktoré je hrdinka premieňaná, sú vo všeobecnosti plaché a bezbranné stvorenia – kačica a labuť boli v minulosti poľovnými zvieratami, slávik zase predstavuje ľahkú korisť silnejších dravcov. Protagonistkina novonadobudnutá krehká vtáčia podoba tak metaforicky zobrazuje jej zraniteľnú pozíciu vo vzťahu k brachiálnej agresorke.

V našej výskumnej vzorke nie je ojedinelým motívom ani krutá vražda mladej dievčiny: „Keď už boli v rieke, striga sa na ňu vrhla, priviazala jej na krk kameň a hodila ju do vody“ (Sestrička Alonuška a braček Ivanuško, in: *Alonuška*, 1989, s. 27); „Odniesly [čarojejnica a jej dcéra – pozn. a.] zesláblou kráľovnu do kúpeľny, položily ji do vany, zavřely dveře a utekly [...] mladá krásná královna se brzy udusila“ (Bratříček a sestřička, in: Jacob a Wilhelm Grimmové: *Pohádky*, 1988, s. 24) atď. Mladá dievčina ako nevinná a vnútorne priezračne čistá postava však nemôže podľa arcigramatiky čarovnej rozprávky skutočne umrieť. V zmenenej podobe je pripútaná k miestu, na ktorom ju agresorka zavraždila (zväčša ide o vodnú hĺbočinu ako liminárny, mystický priestor), a zjavuje sa len zvieratám, manželovi alebo novonarodenému dieťaťu (po sobáší s kráľom sa krásna panna niekedy stáva aj milujúcou, obetavou a vzornou matkou, ktorá chodí za svojím dieťaťom aj po „smrti“, aby sa o neho postarala).³

³ Motív stratenej, prekiatej matky, ktorá sa každú noc vracia k svojim deťom, aby ich nakrmila, pohrala sa s nimi a uložila ich k spánku, nápadne pripomína známy stredoveký príbeh o Meluzíne. Vílu si v expozícii vezme za ženu kráľ. Ona však má tajomstvo a pred svadbou zaprisahá kráľa, aby sa na ňu jeden deň v týždni nedíval. Kráľ po niekoľkých rokoch manželstva sľub poruší a cez kľúčovú dierku pozoruje Meluzínu pri kúpeli. Vtedy s hrôzou zistí, že jeho žena sa od pása dole mení na hada. Keďže

S prekliatím obete úzko súvisí symbolika vody (či už ide o utopenie hrdinky a jej premenu na vodnú bytosť, alebo o jej premenu na zviera žijúce v blízkosti vody – kačka, labuť) a univerzálne platné prepojenie tohto živlu so ženským aspektom. Ambivalentný archetyp Veľkej Matky zvyčajne rozštiepený v rozprávko-mytologických svetoch do dvoch samostatných postáv – negatívna postava zákernej a deštruktívnej agresorky na jednej strane, kladná postava cnostnej a láskyplnej obete na druhej strane, zreteľne nadväzuje na prísne dualistický ideologický „obraz sveta“ arcinaratívov. Jungiánski orientovaní psychoanalytici, ktorí sa intenzívne zaoberali hlbinným výkladom klasických naratívov (napr. Jung, Bettelheim, von France), sa domnievajú, že vo fikčnom svete arcinaratívov zlé ženské postavy (napr. macocha, čarodejníca, zlá starena) symptomaticky stelesňujú ničivý, démonický princíp a odvrátenú, deštruktívnu stránku tzv. archetypu Veľkej Matky. Podľa Junga medzi vyslovene neblahé aspekty symbolizujúce tento archetyp patrí nevlastná matka (macocha), čarodejníca, drak, resp. pohlcujúce a zvierajúce zviera ako veľká ryba či had, v abstraktnejšom ponímaní aj smrť a vodná hlbina (pozri Jung, 2018, s. 192 – 193). Oproti starej, krutej, závistlivej a deštruktívnej žene-obľude stelesňuje láskyplnú, plodnú a žičlivú stránku materského archetypu vlastná matka, panna (ako omladená matka), Sofia (ako materská milienka), prítulné alebo človeku užitočné zviera (Jung uvádza ako príklad kravu – v súvislosti s touto zvieracou podobou spomeňme v krátkosti antický mýtus o žiarlivej materskej bohyni Hére /rím. Juno/, ktorá premení milienku svojho manžela Ió na bielu kravu; definíciu užitočného zvieraťa však plní aj kačka či labuť, na ktorú je v nami interpretovaných rozprávkach premieňaná čarokrásna panna) (ibid., s. 192).

Vráťme sa však zo symbolickej roviny príbehov ATU 403 naspäť k ich invariantnej naračnej linke. Keď sa agresorka zbaví svojej konkurencie, preberá pomocou kúziel identitu svojej obete a nastupuje na jej miesto, resp. ho získava pre svoju dcéru. Agresorka prostredníctvom ľstivého úskoku žije vedľa nič netušiaceho muža a získava hrdinkine výhody, ktoré jej však právoplatne neprináležia. „Potom [po vražde dievčiny – pozn. a.] sa ona sama premenila na Alonušku, obliekla si jej odev a pobrala sa do kupcovho domu“ (Sestrička Alonuška a braček Ivanuško, in: *Alonuška*, 1989, s. 27); „Když své dílo dokonaly [vraždu dievčiny – pozn. a.], nasadila stará své dceři na hlavu čepec a uložila ji do postele místo královny. Propůjčila jí i královčinu podobu, jenom to chybějící oko jí nemohla vrátit“ (Bratříček a sestrička, in: Jacob a Wilhelm Grimmové: *Pohádky*, 1988, s. 24) atď.

Dôležitým momentom, ktorý odvracia dej od tragédie k šťastnému, typicky rozprávkovému koncu, je vyzradenie agresorkinho ohavného činu podvedenému manželovi v záverečnej časti sujetu. Starenu, resp. jej dcéru udáva buď samotná hrdinka, alebo zviera vo funkcii pomocníka, ktorému sa hrdinka sťažuje (zvíra-pomocník je v skutočnosti zakliatým hrdinkiným bratom a ide o postavu typickú pre tie príbehy ATU 403, ktoré sú v úvode sujetu kontaminované motívickou látkou ATU 450 Braček a sestrička). Rozprávač protagonistkinu sťažnosť zväčša podáva prostredníctvom jej lamentácie v krátkej a jednoduchej veršovanej forme, ako napríklad:

kráľ nedodržel slovo, Meluzína sa celkom premení na hada a zmizne zo zámku. Každú noc sa však zjavuje svojim deťom, aby ich zaopatril. Žánrovo variabilný príbeh o Meluzíne vykazuje afinitu s rozprávkami z príbehového komplexu o tzv. zvieracej neveste, ktoré sú v ATU katalógu indexované pod číslami 400 – 425. Do tejto sekcie zaraďujeme aj interpretovanú motívickú látku 403 Čierna a biela nevesta.

Ach braček môj Ivanuško,
ťažký kameň ma na dno stiahol,
hodvábna tráva mi nohy putná,
žltý piesok mi na hruď ľahol

(Sestrička Alonuška a braček Ivanuško, in: *Alonuška*, 1989, s. 29)

Ká-ká, má dĕťátka,
ká-ká, labuťátka,
zhubila vás sestra krutá,
žena zlá a zmije lita
vás o otce oloupila,
mĕ o muže pripravila,
v řece nás pak utopila,
v bílé ptáky promĕnila,
a sama se pyšní jako carevna

(Bílá kachnička, in: *Krása Nesmírná*, 1985, s. 104)

Vyzradenie agresorkinho zločinu aktivizuje činnosť manžela-záchrancu. Ten odhalí falošnú (čiernu) nevestu a rozpozná skutočnú identitu pravej (bielej) nevesty, čím jej navráti ľudskú podobu. V tomto type príbehov záchranca plní aj funkciu exekútora a odsudzuje škodkyňu k trestu smrti. Oslobodením nevinnnej obete a zaslúženým potrestaním agresorky rozprávač navracia do naratívneho univerza stratenú rovnováhu a v súlade s „ideológiou“ čarovnej rozprávky šťastlivo ukončuje dej.

V okruhu príbehov z našej materiálnej bázy o zlej ženskej postave, ktorá zo závesti začaruje krásne dievča do neľudskej podoby, nachádzame aj fabuly s takou výstavbou, ktorá sa vymyká vyššie načrtnutým funkčno-vzťahovými konštantám a ideovej paradigme „šťastného konca“. Inak povedané, v závere príbehov nedochádza k oslobodzujúcej premene zakliatej postavy (resp. jej oslobodenie nie je pre recipienta dostatočne uspokojujúce) a agresora za jeho záškodnícke konanie nepostihne nijaká sankcia. Takéto príbehy nachádzame v našej výskumnej vzorke prednostne v mýtoch a eposoch. Podobnú sujetovú štruktúru ako v spomínaných antických mýtoch o mocnej čarodejnici Kirké, ktorá zo závesti premieňa krásavicu Skyllu na morskú obľudu za to, že sa do nej zaľúbi boh Glaukos, a o žiarlivej Hére, ktorá zaklína manželovu milenkú Ió na bielu kravu, nachádzame aj v keltskom trojdielnom mýte *Dvoreníe Étain*.

V introdukčnej časti príbehu boh Midir prichádza na návštevu k svojmu zverencovi Oengusovi. Tu sa stretáva s elfskou dcérou Étain. Zamiluje sa do nej a privedie ju do svojho záhrobného sídla Brí Leithu ako svoju druhú manželku. Prvá Midirova manželka Fuamnach to vníma ako nesmiernu potupu. Midirova svadba s Étain a jej príchod do záhrobného sídla sa stávajú katalyzátormi konfliktu: Fuamnach závidí sokyni krásu, mladosť a predovšetkým pozornosť, ktorú jej boh Midir venuje. Preto sa rozhodne Étain odstrániť a konflikt v príbehu vrcholí. V predchádzajúcich príkladoch sme naznačili, že agresorka zväčša premieňa svoju obeť na milo pôsobiace alebo človeku užitočné zviera (holubica, kačka, krava a pod.). V keltskom mýte Fuamnach, podobne ako antická čarodejnica Kirké, cielene útočí na protagonistkin krásny zovňajšok, ktorým v úvode deja zaujala svojho milenca. Pomocou vetvičky jarabiny (posvätného stromu starých Írov) premení krásnu Étain na kaluž v domnienke, že v takejto

podobe sa Midirovi zhnusí: kaluž/voda ako nestabilná, beztvárá, neuchopiteľná substancia „leží“ na zemi a konotuje tak niečo prízemné a špinavé (opäť sa tu objavuje motív stojatej vody ako jeden z negatívnych aspektov archetypu Veľkej Matky).

Ětain sa však v mláke zmení na červa a napokon sa z nej stáva pestrofarebná vážka. Netradičná podoba Midirovi zaimponuje a zahorí k nej ešte väčšou láskou. Nahnevaná Fuamnach to nemôže vystáť a poverí vietor, aby vážku neobvyklej krásy odviaľ ďaleko od ich sídla. Dlhých 1012 rokov vietor unáša Ětain svetom, až napokon spadne cez komín do pohára manželky ulsterského bojovníka. Nič netušiaci žena pohár s vínom (aj s vážkou v ňom) vypije, otehotnie a porodí dieťa – znovuzrodenú Ětain. Nespravodlivo trestaná hrdinka sa tak po viac ako tisícročí vyslobodzuje z jarma hmyzej podoby a opäť sa stáva krásnou pannou. Vývojové metamorfické štádium hmyzu symbolizuje hrdinkin transformačný cyklus, ktorý každou ďalšou premenou kvalitatívne rastie, až sa napokon završuje v opätovnom ľudskom (znovu)zrození.

Ďalší vývoj sujetu je pre náš výskum nepodstatný, pretože zachytáva osudy postáv, ktoré nesúvisia so sledovanou motiváciou nezaslúženého trestania. Dôležitý je záver mýtického cyklu, ktorý sa, na rozdiel od rozprávkových sujetov, nekončí šťastne. Midir vo funkcii záchrancu hľadá svoju milú po celom svete, avšak vždy, keď ju nájde, žiarlivá Fuamnach ich opäť rozdelí. Ětain sa napokon musí vydať za iného boha a Midir ju už nikdy nezíska. Keďže Midir nie je aktívnym činiteľom Ětaininej vyslobodzujúcej premeny, jeho funkcia záchrancu nie je v deji dovŕšená a dostatočne naplnená. Keltský mýtus tak zachytáva nespravodlivú premenu, ktorá sa javí ako skutočne účinný prostriedok na odstránenie konkurencie

Záver

V predkladanom príspevku sme sa na transkultúrnej a žánrovo heterogénnej materiálovej vzorke arcinaratívov pokúsili prostredníctvom intertextuálnej a medzikultúrnej konfrontácie objasniť konštitutívne princípy aktu protagonistovej nezaslúženej premeny.

Trestajúca transformácia vždy ikonizuje istú formu existenčného regresu, úpadok človeka na ontologicky horšiu, resp. nižšiu úroveň bytia (človek sa mení na zviera, stráca život v bláhobýti a upadá do biedy, dostáva sa do nemilosti okolia atď.).

Motív nezaslúženého trestu/premeny predstavuje komplexnú motivickú jednotku, ktorej štruktúra je určená vyššie načrtnutými invariantnými sémantickými vzťahmi. Avšak na rozdiel od motívu spravodlivého trestu/premeny⁴ nie sú tieto väzby tak pevne prepojené, resp. sú späté voľnejšie, a tým aj do istej miery oslabené. Preto v motivickej jednotke nezaslúženého trestu/premeny často neplatia základné naratologické zákonitosti rozprávky či mýtu. Prejavuje sa to rôznymi obsahovými „lapsusmi“ a elipsami. Medzi najčastejšie patria:

- a) Agresor, ktorý ubližuje obeti, nie je vždy za svoje záškodníctvo potrestaný.
- b) Záhranca, ktorý by mal ako aktívny činiteľ oslobodiť/odkliať pasívnu, bezmocnú obeť, buď nemusí svoju funkciu dovŕšiť, alebo v deji nevystupuje vôbec a obeť tak navždy zostane pod jarmom nezaslúženého trestu.
- c) V našej výskumnej vzorke zaznamenávame aj také naratívy, v ktorých sa príjemca nedozvedá okolností, resp. príčinu nezaslúženej premeny. Napríklad v dánskej rozprávke *Kráska a kôň* sa recipient dozvie len to, že zakliateho princa premenila macocha, v ruskej rozprávke *Finist, jasný sokol* zase len to, že mládenca zakliala čarodejnica, atď.

⁴ Viac k tomu pozri Danišová, 2020.

Motív zamlčanej príčiny trestu je zreteľne mystickejší a fantastickejší, preto sa zväčša neobjavuje v naratívoch, ktoré tematizujú typ spravodlivého potrestania/premeny za eticko-náboženské priestupky a kde sa dostáva do popredia viac justično-mravnostný rozmer.

Motív nespravodlivého trestu/premeny sa viaže len na určitú skupinu motivických látok, preto často dochádza k ich vzájomnej kontaminácii. Zvyčajne ide o látky indexované v ATU katalógu pod číslami 400 Žena, ktorá zmizne a ktorú hľadá jej muž (The Man on a Quest for His Lost Wife), 402 Nevesta zakliata na malé zviera (The Animal Bride), 403 Čierna a biela nevesta (The Black and the White Bride), 425 Muž, ktorý zmizne a ktorého hľadá jeho žena (The Search for the Lost Husband), 440 Žabí kráľ (The Frog King Or Iron Henry), 441 Janko Jež (Hans My Hedgehog), 449 Sidi Numan (Sidi Numan), 450 Braček a sestra (Little Brother and Little Sister), 706 Okypťená (The Maiden without Hands), ATU 707 Deti nevinne upodוזrieanej matky (The Three Golden Children/Sons), 712 Genová (Crescentia).

LITERATÚRA

- ASBJØRNSSEN, Peter Christen – MOE, Jørgen. 2012. *O obrovi, ktorý neměl srdce v těle. Norské lidové pohádky*. Praha: Argo, 2012. ISBN 978-80-257-0740-1.
- BAY, Christian. 1899. *Danish Fairy & Folk Tales*. New York – London: Harper & Brothers, 1899.
- BETTELHEIM, Bruno. 2000. *Za tajemstvím pohádek. Proč a jak je čist v dnešní době*. Praha: Lidové noviny, 2000. ISBN 978-80-262-1172-3.
- DANIŠOVÁ, Nikola. 2019. Kara Jako czynnik transformacji bohatera w archi-narracjach. *Porównania*, 2019, roč. 22, č. 1, s. 303 – 314. ISSN 1733-165X.
- DANIŠOVÁ, Nikola. 2018. Animal transformation as a deserved punishment in archnarratives. *Ars Aeterna*, 2018, roč. 10, č. 2, s. 18 – 31. ISSN 1337-9291.
- DANIŠOVÁ, Nikola. 2020. *Metamorfny motív v arcinaratívoch. Mystérium premeny*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2020. ISBN 978-80-558-1597-8.
- DOBŠINSKÝ, Pavol. 2016. *Prostonárodné slovenské povesti*. 1. zv. Bratislava: Tatran, 2016. ISBN 978-80-222-0819-2.
- DUDÁŠOVÁ, Viera. 1987. *Strieborná ťubetejka. Turkménske rozprávky*. Bratislava: Mladé letá, 1987.
- ĎURÍČKOVÁ, Mária. 1989. *Alónuška. Ruské ľudové rozprávky*. Moskva: Raduga, 1989.
- FIELDE, Adele. 1893. *Chinese night's entertainment*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1893.
- FILOVÁ, Božená – GAŠPARÍKOVÁ, Viera. 2002. *Slovenské ľudové rozprávky*. 1. zv. Bratislava: Veda, 2002. ISBN 80-224-0718-6.
- FOŘT, Bohumil. 2008. *Literární postava. Vývoj a aspekty naratologických zkoumání*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2008. ISBN 978-80-85778-61-8.
- GAŠPARÍKOVÁ, Želmíra. 1966. *Hop, čižmičky, sto míl! Polské ľudové rozprávky*. Bratislava: Mladé letá, 1966.
- GAŠPAROVÁ, Eleonóra. 1988. *Z rozprávky do rozprávky*. Bratislava: Mladé letá, 1988.
- GRAVES, Robert. 2004. *Řecké mýty*. Praha: Levné knihy, 2004. ISBN 978-80-87391-41-9.
- GREIMAS, Algirdas Julius. 2002. Základní prvky teorie interpretace mytického vyprávění. In: KYLOUŠEK, Petr (eds.). *Znak, struktura, vyprávění. Výbor z prací francouzského strukturalizmu*. Brno: Host, 2002, s. 44 – 85. ISBN 80-7294-016-3.
- GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm. 1988. *Pohádky*. Praha: Odeon, 1988.
- HRUBÍN, František. 1990. *Francouzské pohádky*. Praha: Odeon, 1990.
- JUNG, Carl Gustav. 2018. *Výbor z díla II. Archetyp a nevědomí*. Brno: Holar, 2018. ISBN 978-80-906731-5-1.
- KAŇA, Jaroslav. 1979. *Chlapec a kráľ. Dánske rozprávky*. Bratislava: Mladé letá, 1979.

- KARADŽIĆ, Vuk Stefanovi. 1959. *Srbské lidové pohádky*. Praha: Odeon, 1959.
- LENČO, Ján. 1976. *Čarovný kameň. Rozprávky z Tibetu*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1976.
- NEDO, Paweł. 1970. *Smolný Petr. Lužickosrbské pohádky*. Praha: Albatros, 1970.
- NĚMCOVÁ, Božena. 1988. *Strieborná kniha rozprávok*. Bratislava: Pravda, 1988.
- O'FAOLAINOVÁ, Eileen. 1968. *Írske ságy*. Bratislava: Mladé letá, 1968.
- OVIDIUS. 1969. *Proměny*. Praha: Odeon, 1969.
- PLATONOV, Andrej. 1969. *Finist, jasný sokol*. Praha: Lidové nakladatelství, 1969.
- PROPP, Vladimír, Jakovlevič. 1999. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H, 1999. ISBN 80-86022-16-1.
- PSŮTKOVÁ, Zdeňka. 1984. *Krása Nesmírná. Ruské lidové pohádky*. Praha: Lidové nakladatelství, 1984.
- UTHER, Hans Jörg. 2011. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Part I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2011. ISBN 978-951-41-1054-2.
- VŠETIČKA, František. 1986. *Kompoziciána. O kompozičnej výstavbe prozaického diela*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1986.

Poznámka

Štúdiá vznikla v rámci projektov APVV-17-0026 *Tematologická interpretácia, analýza a systemizácia arcinaratívov ako semiotických modelov životného sveta a existenciálnych stratégií* a UGA II/3/2020 *Modely transformácie v kultúrotrvorných príbehoch: arcifigúra šibala a motív transformácie ako ľsti*.

.....

Mgr. Nikola Danišová, PhD.
 Oddelenie semiotických štúdií
 Ústav literárnej a umeleckej komunikácie
 Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre
 Štefánikova 67
 949 74 Nitra
 Slovenská republika
 nikol.danisova@gmail.com